

Holl Imre:

A középkori Szentmihály falu ásátása II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága

A házak

A következőkben foglaljuk össze az egyes házak ásátásának megfigyeléseit. (A kemencék leírása és kerámiaanyaguk Parádi Nándor feldolgozásában következik) — A falu elején, legdélebbre az 1. ház állt, ennek kőalapozású kályhája volt, részben díszített kályhacsempékből rakva. (Részletes leírását lásd az I. részben.)¹

2. ház

Feltételezhető területét egymáshoz csatlakozó nagyobb szelvényekkel próbáltuk felderíteni, melyeket 15 (középen — 35) cm mélységig bontottunk ki. Már a felső 4—5 cm után mindenütt égett agyag-paticstörmelékkel keverten találtuk a barna földet. A cserépanyag inkább az ÉK-i hosszoldal közelében volt gyakori, zömmel nem összetartozó töredékek (tehát helyben összetört edényt nem találtunk). Állatsont sehol sem volt. Az egykori fal helyére csupán a ház ÉNy-i végén fekvő kisebb kövek szakadozott sora utal, három helyen itt téglatöredékek is feküdtek, —15 cm mélységben. Ezek szerint a ház szélessége 7 m körül lehetett. A szelvényekben máshol ilyen rendezett elhelyezésű köveket nem találtunk, csak szétszórt egyes köveket illetve téglát. A ház nagyságára és tájolására csak a földfelszín enyhe emelkedése utal: e szerint mintegy 15 m hosszú lehetett és a falu tengelyére merőlegesen tájolták. Nagyjából a ház középső szakaszán az egyik szelvényt —35 cm mélységig mélyítettük le, e mélységben már a sárga altalaj húzódtott és kő, valamint faszéntörmelék már seholsem feküdt. (Kisebb faszénmorzsálék foltokat a Ny-i zárófal vonalában, valamint 2 méterrel beljebb, illetve az agyagkemence D-i oldalánál találtunk csak. Ezek mennyisége sehol sem volt akkora, hogy leégett falra utalhatott volna.) A ház területén egyetlen vastárgyat találtunk, ez formája és szögletes keresztmetszete szerint inkább doromb, mint hurkosra hajlított vaskampó lehetett (6. kép 7).

3. ház

Csak a már Nováki Gyula által helyszínelte kis kemencedomb jelzi helyét. A terepalakulat nem árulkodik tájolásáról és feltételezhető nagyságáról, így itt nem végeztünk ásátást.

4. ház

Mindkét hosszanti oldalánál erősebben bemélyedő keskeny terület határolja (lásd a falutérképet). Nagyjából feltételezett tengelyében 20 m hosszú és fél méter széles árkot húztunk. Ebben 4 m távolságra jelentkezett az agyagkemence szét-töredezett maradványa, széles galléros peremű fazéktöredékek kíséretében. (Ilyen típusúak nagyobb számban az 5—6. és 9—10. házaknál találhatóak.) A kutatóárok K-i végénél homokos talajból sok cseréptöredék és egy lópatkótöredék került elő (6. kép 4). A ház feltételezhető ÉNy-i záródása irányában még egy rövidebb kutatóárkot húztunk, de ebben, ugyanúgy mint a hosszú árokban sem tudtuk megfigyelni a fal, illetve a padlószint nyomát. Ezért csak a kemencét tártuk fel. Előtte faszén feküdt.³

5. ház

15 m hosszú és 6 m széles szelvényt nyitottunk, melynek közepén helyezkedik el a kemence dombja. A DK-i szelvényrészben 0—10 cm mélységben már jelentkezik az elszórt cserépanyag, főleg a kemence közelében. Ez inkább az erősen elpusztult kemence leletanyaga. Az égett agyagtörmelék az egész DK-i szelvényrészben jelentkezett, de ez is a kemence szétterült omladéka. A szelvény ÉNy-i szakaszában 0—15 cm mélységből került elő késő-középkori cserépanyag a barna földből; ez alatt már a sárga altalaj látszott. A ház falainak semmiféle nyomát sem észleltük. A kemencétől ÉNy-ra 2,5 m távolságra 15 cm mélyen az altalaj felett vas vadásznyílhegy feküdt (6. kép 9). Ezen kívül

a ház feltételezett területén vaslelet nem volt, állatcsontként pedig csak egyetlen lófog.

6. ház

Helyét égett-agyagos kemencedombja jelzi, a házak sorából kissé előbbre állva. Csak a kemencét tártuk fel. Mivel nyílása a többitől eltérően DK-felé néz, a ház tájolása kivételesen az úttal párhuzamos lehetett.

7. ház

A 6. háztól erősen bemélyedő terepszakasz választja el, de tájolását nem jelzi a felszín. Kemencéje úgy tűnik nagymértékben megsemmisült már. Ásatást itt nem kezdtünk, csak kemencéje tapasztását bontottuk a rajta álló fa mellett.

8. ház

Ez a ház a 7. kemencéjétől 55 m távolságra állt, köztük azonban házak nyomát a felszínen nem észleltük. A terepalakulat alapján hossztengegyében 21 méteres árkot nyitottunk 0,5 m szélességgel és 30 cm mélységgel (DK felé már —40 cm mélyen). Az első szakaszban a falu tengelyében haladó mélyúttól alig 4 m távolságra jelentkezett agyagkemencéje. Itt egy 6,5 m hosszú keresztárkot is nyitottunk. A kemence égett morzsaléka mindkét árokban előkerült a kemencétől távolabbra is. A kemencétől 2—3,5 m távolságra 14 cm mélységben égett faszenes csíkok feküdtek, majd az árok közepénél ismét égett paticstörmelék jelentkezett. Az árok ÉNy-i végétől 13—18 m távolságra ismét folyamatos paticstörmelék húzódott, de mindenféle élesebb határ nélkül. Itt mélyebben 28—30 cm alatt vörösrégett agyagtörmelék rétege jelentkezett, felette és alatta is sárga agyagréteg van. Az itt készített keresztirányú árokban (7,5 m hosszú) ez a vörös égett réteg csak 1,8 m szélesen jelentkezett. Ezek szerint az itt álló házat legalább egyszer teljesen átépítették és belső szintjét magasztították. Részletesebb megfigyeléseket csak nagy szelvények nyitásával lehetne e házról nyerni. Az árok DK-i szakaszán az alsó agyagrétegen látható kis faszén-foltok sem adtak elég tájékoztatást az esetleges fal helyzetéről. Kerámián kívül más lelet nem volt.

9. ház

A kemencemaradvány törmeléke és a terepalakulat alapján jelöltük ki az első kutatóárkot, majd a 15 cm mélységben észlelhető paticsmorzsalék és cserépanyag nyomán, illetve az erdei föld alatt látszó faszén-elszíneződést követve több 4 m széles szelvényt nyitottunk.² Főleg a 3. szelvény-

ben sikerült egy nagyobb fekete paticsos felületet találnunk, benne sok későközépkori cseréptörredékekkel. Alatta egy újabb, jól elváló, keményre tapasztott kormos padlószint mutatkozott, mely É-felé egy vékony, éles határvonalú faszenes csíkka záródik. Ettől kifelé É-felé csak apró paticstörmelék következik, ami 1—1,5 m szélességben terjed ki, még kijebb pedig már a sárga agyag altalaj jelentkezik —17 cm mélységben. A DK-felé nyitott szelvényben (2. szelv.) sikerült az agyagkemencét kibontani. Bár belsejének egy részét a rajta álló fa tönkretette, a tüzelőtér tapasztása és az előtér is kirajzolódott. A kemence agyagfalának külső része is követhető volt három oldalán egyenes síkokkal határolva. A kemence előtéréről a bontás során kiderült, hogy tulajdonképpen egy korábban itt álló kemence sütőfelülete, amelyet az új — kissé hátrébb épített — kemencéhez felhasználtak és annak újratapasztásai során többször megújítottak. (A részletes leírást lásd Parádi N. fel dolgozásában.)

A kemencétől DK-re a felső humusz eltávolítása után 20—25 cm vastagságban nagyméretű égett paticsdarabokból álló réteget bontottunk ki, mely a kemence agyagfalának külsejét kíséri. Ez valószínűleg a ház zárófalának törmeléke — de magát a falat, illetve pontos vonalát nem lehet észlelni. Itt, közvetlenül a kemence-előtér mellett ovális alaprajzú nagyméretű cölöplyuk (46x54 cm) került elő, mely 1 m mélységű, függőleges falú. (1. cölöplyuk). Betöltését erősen átégett nagy paticsdarabok képezték (köztük volt sövényfonat lenyomatos is, 2—4 cm átmérőjű lenyomatok egymástól 4,5—8 cm távol). A gödörben egy nagyméretű vaszög is feküdt (7. kép 13). A cölöplyuk alján faszéntörmelék feküdt, szájánál pedig kő.

Ugyancsak a 2. szelvényben, a kemence szájától 3 m-re egy 3,3 m hosszú, mindkét végén lezáródó alapozásárkot találtunk. Ebből három nagyobb és két kisebb cölöplyuk mélyed az altalajba (lásd a metszetrajzot). Az egyik nagyobb cölöplyuk mellett hosszúka lapos kő feküdt, nyilván támasztékként használták. Az alapozásárkok betöltésében a harmadik kés is, míg a következő (7. kép 4), vaszög és két késpenge töredék feküdt (7. kép 1—2), a cölöplyukokban egyenes felületű, falenyomatos paticsok, aljuknál későközépkori cseréptörredék. Mindez arra mutat, hogy ezt az árkot és a cölöppökkel erősített falszerkezetet a legutolsó ház építésekor készíthették, feltöltődésének felső rétege megszakítás nélkül folytatódott a ház szintje fölé.

Korábbi ház létére mutatott a lesározott szint sarkánál feltárássra kerülő két nagyméretű cölöplyuk, ezek ugyanis csak a fekete szint alatt jelentkeztek. (Betöltésükben erősen összeálló kevert, kisé égett agyag volt — nem úgy mint az 1. cölöplyuknál és az alapárkokban.) Egy további, de kis-

méretű cölöplyuk (2. sz.) a kormos padlószint DNy-i szélénél volt látható, ebben elszenesedett fatörmelék (tölgyfa³), valamint egy sárgaréz súlyszorozat tartójának fedele (7. kép 7) feküdt.

Az ÉNy-i oldalon nyitott 4. szelvényben a korábbi ház szintjéből már csak kis része került elő, de a szélét jelölő vékony faszéncsik és a házon kívül jelentkező apró patics-törmelék nagy foltja látható volt. Délebbre, tehát e ház belsejében közvetlenül az erdei föld alatt barnászörös agyagmorzsalék jelentkezett, alatta pedig sok cseréptörredék kíséretében egy kemence tapasztása. (Az itt álló fa ennek egy részét tönkretette.) Alatta egy második tapasztásréteg már jobban megmaradt. Ettől Ny-ra a morzsalékos feltöltés lefelé mélyebbre húzódik (lapos gödör betöltése?). Itt —46 cm mélységből sok cseréptörredék került elő, köztük égett termésszemek, egy részük egy eltört korsó belsejéből. (Vizsgálatuk szerint lencse volt 1 db rozsszemmél.⁴)

Ugyancsak a 4. szelvényben találtunk rá az itt álló egykori házak legkorábbi őseinek jelére: az említett kemencetapasztás közelében (ha e kemencét rekonstruáljuk, úgy Ny-i oldala alatt) de mélyebb szinten 30—40 cm mélységben szürke földréteg húzódott — tehát nem a szokásos agyagmorzsalék. Ebből késő Árpád-kori, szürkés színű nagy fazék töredékei kerültek elő. Sajnos a kis munkáslétszám és a csekély anyagi fedezet nem tette lehetővé további nagy szelvények nyitását, ami e korábbi házak kiterjedése, méretük megismerése kérdését tisztázhatta volna.

A 9. ház leletanyaga

A nagyszámú cserépleleten kívül e házban volt a legtöbb fémlelet. Négy későközépkori, nyellapos kés került elő (7. kép 1—4). Ezek közül az első kettő bizonyíthatóan az ausztriai Steyr késgyártó központból származik. Az elsőnél a mesterjegy utal erre, a másik késnél (ennek mesterjegye már elmosódott) pedig a nyél és a penge találkozásánál, felerősített, vörösrézlemezről préselt kis pánt jellegzetes típusa. Koruk a XV. sz. végére—XVI. sz. legelejére tehető, az utolsó ház gazdái használták őket.⁵ Valószínűleg hasonló típusba tartozott a harmadik kés is, míg a következő (7. kép 4.) valamivel nagyobb méretű és a szögecslyukak elhelyezése szerint is más típusú lehet. Az ötödik penge valószínűleg borotvához tartozott, ezen is van mesterjegy. Ez a borotva a 4. szelvény ÉNy-i részében, tehát a házon kívül került elő —5 cm mélységből, nagy valószínűséggel szintén az utolsó ház anyagából származik (7. kép 5). Egy gyengén ívelt pengéjű sarló töredéke az 1. cölöplyuk közelében feküdt (7. kép 6). A 3. szelvényben két fejnélküli szög (7. kép 10—11), a felső fekete le-sározásban hevert —15—20 cm mélységben, a ház külső oldalánál pedig vékony meghajlított vasle-

mez (7. kép 9). Egy törött nyélszerű vastárgy rendeltetését nem ismerjük (7. kép 8). A már említett sárgaréz súlytartó fedő (7. kép 7) a 2. sz. kis cölöplyukból került elő (a lyuk Ø: 30 cm), vele együtt hevert egy kihasasodó testű sárga fazék sok töredéke is; gyengén galléros peremű (4. kép). A ház DK-i részéből, a kemence és a cölöplyukok közötti területen két köszörűkő töredékét tártuk fel; egy lehasadt darabot, amely eredetileg egy 9 cm vastag kőhöz tartozott és egy nagyobb töredéket. Utóbbi vastagsága 6,5 cm, átmérője 19,5 cm, négyzet keresztmetszetű tengelye volt (4. kép). Ilyen köszörűkövek használata a középkori Sarvaly falu esetében is kimutatható volt: elsősorban a famegmunkáló szerszámok (fejsze, szekerce, vé-ső) gyakori élesítése követelte meg tartásukat és azokkal együtt az erdős környezetű falvak életének jellemzői.

10. ház

A falu legutolsó háza az ÉK-felé vezető mélyút mentén. Ásatását a felszínen is észlelhető kemencetörmelékek körül nyitott szelvényvel kezdtük el, valamint két hosszanti kutatóárokkaival, hogy a ház nyomait, kiterjedését megismerjük. Az árkok közti felületet ezután széles szelvényekkel kötöttük össze. Az egykori falak biztos nyoma csak egy vonalban rajzolódott ki: a kemence ÉNy-i külső fala irányában hosszanti faszén csikkal. Helyzete szerint ez a belső válaszfal helye. Vörösre égett kisebb-nagyobb paticsdarabok nem csak a kemencénél, de e válaszfal középső szakaszán, valamint ÉNy-felé a kemencétől mintegy 6—6,5 m távolságra is sűrűn fedték az egykori felszint (a mai felszíntől 10—20 cm mélységben). Ezek a ház 1. helyiségéhez, annak falaihoz tartozhattak, de az alaprajzot pontosabban nem jelölték. Cölöp- vagy karólyuk sem került elő a szelvényekben. A ház 2. helyiségét (ennek sarkában állt a kemence) már jóval kevesebb égett patics jelezte, mint az első, sőt a kemencétől távolodva a ház feltételezhető vége felé már nem is jelentkezett faszén vagy patics-törmelék. Csak a terepalakulat nyomán, a DK-felé észlelhető kis horpadás utalt arra, hogy a ház eddig terjedhetett. (Lásd a ház alaprajzát és az egész terep hosszanti metszetét.)

Az agyagkemence viszonylag jó állapotban maradt meg, belső sütőfelület tapasztásaival és a kemence jól észlelhető egyenes külső falsíkjával. Ezek is mutatják, hogy a ház tengelye kissé eltért az általunk feltételezettől: derékszögben állt a mélyútra, annak itt már kissé elhajló vonalára (mi viszont az elméleti egyenes falutengely alapján nyitottuk szelvényeinket).

A legtöbb itteni házhoz hasonlóan az égett patics-törmelék e háznál is viszonylag magasan, —10—20 cm mélységben feküdt, keveredve az erdei

barna földdel. Egyes helyeken, főleg a ház ÉNy-i vége felé *nagy paticsdarabok* feküdtek; vörösréve, 3,5 cm vastagok, egyik felületük elsimitott. Egy darabnál az elsimitott felület szélén a paticsrétegre *merőlegesen álló áglenyomatok* látszottak. Más töredékeknél egyenes szélük volt látható (talán a ház vázát képező fagerenda és a fonott fal tapasztásának érintkezése?). A ház leégését nemcsak ezek az erősen égett paticstapasztások bizonyítják, de az is, hogy az agyagkemence falának külső síkja is halvány vörösbarnára égett Ny-i és ÉK-i oldalán, *ahol falhoz csatlakozott*. A DK-i oldala viszont, a 2. helyiség belseje felé (ahol szabadon állt) nem volt megégve, s ezért az agyagfal sem maradt meg olyan jól.

Mindezek a megfigyelések arra mutatnak, hogy a 10. ház csupán két helyiségből állt, s a második helyiség belső sarkában volt kemencéje. Ugyanúgy, mint más itteni házaknál, a sütőfelület nagyjából a padló szintjén lett kiképezve, ha a megújítások során ez kissé emelkedett is. Az 1. helyiség kb. 6x6 méteres lehetett, valószínűleg ekkora volt a 2. helyiség, a „ház” vagy lakókonyha (fűtőház) is. Építéséhez követ — a talpgerendák alá — a többi házhoz hasonlóan itt sem használtak.

A házban cseréplelet (a kemencetapasztásokon kívül) viszonylag kevés volt, s inkább É-i szakaszán került elő. Vasleletei: három későközépkori kés (az 1. és a 2. helyiség DNy-i szakaszán és a kemence mellett); egy meghajlított burkolólemez az 1. helyiség ÉNy-i oldalánál (6. kép 10—13).

A falu leletanyaga

A középkori Szt.-Mihály részleges feltárása jóval kevesebb leletanyagot hozott felszínre, mint ahogy előzőleg feltételeztük. Ebben valószínűleg a házak nagy részének erős lepusztultsága is közrejátszott, de hozzájárulhatott az itteni talaj minősége is. Utóbbi abban mutatkozott a legjobban, hogy állatsontokat szinte nem is találtunk,⁶ a vastárgyak pedig erősen korrodáltak. Számolnunk kell ugyan az elköltöző lakosok javaikat mentő tevékenységével is, de ez nem terjedhetett ki az itteni hosszú élet során kidobott, eltört, elvesztett tárgyakra. Ezekből viszont a nagyobb szelvényekkel kutatott házak esetében is feltűnően kevés volt (lásd például a 2., 5., 10. háznál). Nehéz ebből egyértelműen a falu szegénységére következtetni, de ez is közrejátszhatott.

A megfelelő szerszámleletek és állatsontok hiányában a falu gazdasági tevékenységéről nincsen biztos képünk. Valószínű, ahogy más ilyen fekvésű falvaknál is, a szántóföldi termesztést, kertgazdálkodás (lásd az 1. és 9. háznál talált égett magvak közt a lencse magas arányát!) egészítette ki. A lőtartás mellett bizonyára felhasználták az

erdei környezetet disznók makkoltatására. Az 5. házban lelt lapos, villáshegyű nyílvevő a vadászat bizonyítéka (6. kép 5); prémes állatok elejtésére használták. Ilyen nyéltüskés formája a régészeti leletanyagban ritkább, Szlovákiából a Duna menti Helemba falu (Chl'aba) XV—XVI. sz.-i leletei közt szerepel.⁷ A két lópatkó közül az első, ahogy arra már utaltunk, keskeny típusa és a szögcsatorna hiánya alapján a legkorábbi vaslelet, a XIII. sz.-ba, legkésőbb a XIV. sz. elejére keltezhető⁸ (6. kép 4). A másik sem tűnik nagyon későinek. A 10. ház lemezvasalásához (6. kép 10) hasonló Sarvalyon a XV—XVI. sz. elején fordult elő, kocsivasalással együtt (HOLL—PARÁDI 1982, Abb. 122:5). Feltűnő a vasszegek kis száma, bizonyára csapolással és faszegekkel dolgoztak inkább, ahogy másutt is az ácsmunkához jól értő falusiak. A 2. ház dorombnak vélt lelete egész Eurázsiaiban elterjedt népi zeneszerszám, főleg állattartó pásztorok használták, bár elvettve előkelőbb környezetből is előkerül a XIV—XVI. századból.⁹ A köszőrűkő fontosságáról az erdei környezetet jól felhasználó falusi ácsmesterek kapcsán már szóltunk. Bár ezt, mint értékes felszerelést, elvitték magukkal, korántsem hisszük, hogy minden ház tartozéka lehetett; inkább az ilyen munkában legjártasabbak tarthatták.

Az egyetlen olló (6. kép 1) a falu elején kis dombra emelt megfigyelőtoronynál került elő. Típusa a későközépkori ollók erőteljesebben kiképzett, a XV. sz. második felében—XVI. sz. elején használt csoportjába tartozik, melyek zömmel távolgái kereskedelmi áruként kerültek piacra.¹⁰ Ugyanígy valamelyik közeli mezővárosi piacon vásárolhatták késeiket is. Ezek közül három sorolható bizonyosan az ausztriai Steyr mestereinek áruai közé. A 9. ház két kése (7. kép 1—2) az általunk B 1. típusnak nevezett csoportba sorolható; nagyobb méretű, asztali használatra szánt kés. (Eredetileg 21 cm körüli hosszúak.) A 10. ház kemencéje mellett fekvő kés is ide tartozik, ennél a nyél végét pajzsalakú domború veret védte (6. kép 13). A XV. sz. közepétől a XVI. sz. első feléig gyakoriak a hazai anyagban (HOLL—PARÁDI 1982, 71—75.).

Ritka tárgy a 9. ház súlysorozat-tartójának darabja. Ez a kis csésze alakú súlyokat magába záró edényke záró fedele (7. kép 7). Egyező méretű, de kismértékben eltérő kialakítású réz súlytartó Sarvaly 21. házából került elő (HOLL—PARÁDI 1982, Abb. 123:8). Ezek is nagy külföldi kézműves központok készítményei. Falusi környezetben előfordulásuk ritka, hisz kis mennyiségek pontos mérésére használták és a háztartásokban inkább az újkorban terjedtek el. Ugyanígy nem mondható általánosnak a borotva sem (7. kép 5), jó analógiáját sem ismerjük.

A falukép, házszerkezet

Mint láthattuk, az egyes házak alaprajzi beosztásáról kevés adatot nyerhettünk. Bizonyos, hogy valamennyi felszíni épület volt, mindenféle alapozás nélkül épültek, s a kőhiányos vidéken arra sem nyílt lehetőség, hogy a talpgerendák alá (mint Sarvalyon) kősort, vagy legalább a házsarkok alá nagyobb köveket helyezzenek. Aránylag kivételesen tekinthető a 2. ház elején a felszínre lerakott vékony kősor, vagy az 1. ház kőlabazatra épített kályhaskemencéje. A házak jórésze ácsszerkezetű *boronaház* lehetett, egyes esetekben (vagy talán némelyik ház egyik helyisége?) *talpgerendára épített sövényfal* vastag tapasztással (8. ház?, 10. ház elülső helyisége: kamra!).¹¹ Az agyagkemence több esetben az első helyiségben állt (az utca felől számítva), így a 2., 5., 8. háznál; máskor viszont hátrébb, mint a 9. ház utolsó periódusában és a 10. háznál. Két és háromhelyiséges házak lehettek a kikövetkeztethető hosszméretek alapján, kb. 6x12—7x15 m külső mérettel (tehát közel állanak az egyszerűbb beosztású, kamrás sarvalyi házakhoz).

A házak tájolása itt egy esetet kivéve az útra (a falutengelyre) merőleges volt, ezen az átépítések esetében sem változtattak. E szempontból konzervatívabb, a hagyományokhoz erősebben rögződő felfogásúak. A bejáratok (ajtó) irányára csak a kemence elhelyezkedés utal: e szerint délről, a melegebb oldalról nyíltak. Talán ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy a tájoláson nem változtattak akkor sem, amikor a telekszélesség ezt némelyik esetben lehetővé tette volna. (Hosszabbik oldallal az utca felé fordulva az ajtók ÉNy-felé, vagy DK-felé néznének.)

Mint a leletek kapcsán említettük, két esetben is (1. és 9. ház) bizonyítható, hogy a falu már a XIII. sz. végétől itt telepedett. A XVI. sz. közepéig tehát legkevesebb 250 évig tartó folyamatosság mutatható ki. Ez idő alatt az egyes házakat több-kevesebbszer építhették át, szerkezetük tartósságától függően, vagy a családi körülmények függvényében. A 8. háznál megfigyelt mélyebb égett réteg és főleg a 9. ház adatai utalnak átépítésre, ugyanakkor a ház helyének folytonosságára.¹² A 9. ház ÉK-i szakaszában feltárt kemencemaradvány jelzi itt az egyik korábbi (de nem a legelső) házat, melynél a tüzelőberendezés ekkor még az elülső szobában volt. Ehhez tartozhatott az itt mélyebben talált kormos padlószint egy cölöplyukkal (a ház tengelyében); de a 3—4. sz. nagyobb cölöplyukak korábbiak. Az utolsó periódusban a kemencét már hátra helyezték (de ezt a kemencét is *teljesen átépítették* egyszer, majd az újabbat ötször javították). A tapasztásokról és kerámialeletekről lásd Parádi N. feldolgozását.

Annak ellenére, hogy nem találtuk kétségbevonhatatlan bizonyítékát,¹³ úgy véljük, a *felszíni*

házak jellemezhetők kezdettől az erdős környezetben létesített Szt.-Mihály építkezéseit.¹⁴ Nyomaik és leletanyaguk ezért semmisülhetett meg könnyen, hisz a kimagasló dombháton nem volt szükséges egy-egy átépítés előtt feltöltéssel magasztani az új ház helyét. A háztelkek folyamatossága a falu kezdetétől megszűnéséig állandó lehetett.

A falu létrejöttét nagy valószínűséggel avval az országos — sőt más országokban már régebbtől érvényesülő — folyamattal magyarázzuk, amely a XIII. sz. második felében a nagybirtokok intenzívebb gazdálkodásának egyik módja: az addig műveletlen földek feltörése, erdők irtása. Telepítésekre, új falvak létrehozására volt szükség, benépesítésük más falvak, más birtokok népességével történt. (Külföldön ezt elősegítette a parasztság lélekszámának nagy növekedése is.) Jellemző erre a periódusra az irtásfalvak alapítása. Szt.-Mihály falualaprajza ennek egyik legegyszerűbb változata: *szalagtelkes falu*, egy sorban fekvő házak (beltelkek) a mögöttük közvetlenül kapcsolódó szántókkal; *erdőtelkes falu tervszerű településformája*. A keskeny és túlságosan vizenyős (patak!) völgy helyett a dombtetőt választották, tengelyében egyik oldalon a templom, a másik oldalon vele szemben a falu házai épültek fel egyetlen sorban. A házak a dombtetőre felvezető és ÉK-felé nyíló út szélén a beltelkek elején sorakoztak, egymással nagyjából párhuzamosan. Az utolsó korszakban, a XVI. sz. kezdetén 10 ház állt itt. Lehet, hogy kezdetben, a XIII. sz. végén (ekkor épülhetett a kis templom is, lásd Parádi N. feldolgozását) még 12, vagy még több házzal-háznéppel számoltak, hisz a 7—8. házak közt túlságosan nagy a távolság. Elképzelhető, hogy itt két házat már jóval korábban, a XV. században elhagytak, lebontottak, de külső telkeiket az itteniek tovább művelték. (Két parcella határvonala ugyanis még jól észlelhető, tehát nem szántották egybe a mellettük húzóddal. Lásd ezek megfigyeléseiről Nováki Gyula feldolgozását.) Ha így volt, úgy ez talán a gazdasági-társadalmi helyzet rosszabbodásának ország-szerte tapasztalható következménye.¹⁵ (8. kép.)

Az 1—7. számú ház viszonylag sűrűn követi egymást, hisz beltelkeik és a kapcsolódó szántók nem túl szélesek (14—20 m között váltakoznak, lásd a falutérképet). Csak az utolsó két háznál észlelhető nagyobb távolság utal szélesebb parcellákra. Ez nagyjából megfelel a korabeli irtásfalvak telekszélességének,¹⁶ tervszerűség szempontjából pedig a XIII. századtól kezdve régészetileg is kimutatható magyarországi síkvidéki utcásfalvak rendszerezett telekbeosztásának, a kitűzött falutengely meghatározó rendjének követéséhez.¹⁷

Szentmihály és környéke a későközépkorban

Nem céllunk itt a falut érintő valamennyi írásos adat számbavétele és magyarázata. A középkori

oklevelek rövid adatai a birtokviszonyok rögzítését célozták, a falu történetét amúgy is csak ritkán említik. Részletesebb történeti kép ezért esetünkben is csak a megye egész déli részének átfogó vizsgálata során rajzolódna ki, részletesebb forrásokkal rendelkező központok bevonásával.

Megpróbáljuk azonban egy XIV. sz. végi birtokfelosztást rögzítő oklevél nyomán a falu és szomszédos más, ebben szereplő falvak adatait egybevetni. (Ekkor a terület nagy része már a lindvai Bánffy család birtoka, az is maradt pusztulásáig.) 1389. március 6-án folytatódott a vasvári káptalan előtt János bán, valamint István bán fiai, Miklós és László közt az alsólendvai uradalom birtokainak, falvainak kettéosztása.¹⁸ Számos más falu sorában következnek akkor egymás után Haraszi (Harazty, ekkor már csak *falu hely, locus ville*), Várfölde (Varfelde), Dice (Dychye), Szilvagy (Azyagh egy névtelen „Patak” mentén), Szentmihály (a Ny-i telkek közül egy É-felé Aszivágy felé fekszik!), Bunya (Bunya) majd Szentgyörgy (Zenthgyurg, Ny-i házsora a Páka folyó közelében állt; ma Bánokszentgyörgy az Alsó-Válicka patak mellett).

Összehasonlításuk során legelőször az tűnik fel, hogy valamennyi *utcás falu*,¹⁹ — magát az utcát ugyan nem említik — mert a felosztást „incipiendo in linea” végzik, tehát házsor szerint; ezekből a házsorokból mindenütt kettő van. Keleti és nyugati lineát Szilvagy, Szentmihály és Bunya falvakban találunk ekkor — ezek tehát nagyjából É—D irányú hosszanti fekvésűek; Várfölde és Dice pedig É-i és D-i lineát házsort mutatott. Szentgyörgy valamivel bonyolultabb lehetett, Ny-i házsoron kívül egy É-i házsorral is rendelkeznek.

Az uradalom kis falvai közé tartoznak, az összeírt telkek száma:

	lakott	puszta	összesen —	összes család
Várfölde	2	—	2	4
Dice	6	5	11	7
Aszivágy	6	1	7	9
Szentmihály	4	1	5	5
Bunya	6	—	6	10
Szentgyörgy	8	1	9	12

Jellemző, hogy némely esetben azonos telken két név is szerepel, tehát már két család él; megkezdődött, vagy folytatódott az elszegényedés folyamata, az elvileg önállósult második család (például a fiú, vagy a testvér) nem tudott saját telket szerezni. Ráadásul ez nemcsak egésztelkek esetében (SZABÓ I. 1969, 156.) történt meg, hanem féltelek nagyságún is. A falvak területének, művelhető földjeinek kicsiségére mutat az is, hogy az egésztelek viszonylag ritka, Várfölde, Szentmihály

esetében már nincs is; Bunya egyetlen egésztelken is két testvér él. Csak Szentgyörgy nagyobb, hisz az itteni telkek közül öt egésztelek (integer) és három féltelek.

Dice, Aszivágy és Bunya falvakban 1—1 kovács lakik (az utóbbiban a Ny-i házsor elején), Szentgyörgyön kettő is egymás mellett. Szabó dolgozott Aszivágy faluban (a villicussal együtt az egyetlen egésztelken élnek), ezenkívül bírót (villicus) Dice egyik féltelken említenek.

Feltűnő körülmény az összeírásban sűrűn szereplő *puszta telkek*. (Lásd a táblázaton.) Ezekon kívül még gyakoribb, hogy a lakott telek esetében is többször megjegyzik: „cum quartali deserto medius” — tehát féltelek és egy negyed pusztatele. Valószínű, hogy a lakott telken előzőleg még egy család élt, de most már nincsenek ott. Ezek tehát a falvakon *belüli* pusztásodási folyamatra utalnak. Kétfajta különböző ok összegeződésére gondolhatunk: egyrészt a gazdálkodási körülmények elszegényítő hatására, másrészt hatalmaskodások anyagi kihatására.²⁰ Ezek nem is a távolabbi múltban zajlottak talán le. Hiszen Haraszi falu az 1381-es osztozáskor még 4 telekkel szerepelt, viszont 1389-ben már lakatlan, ahogy erre a figyelmet felhívták (HOLUB, 278.). Dice falu az 1381-es osztozáskor még 16 lakott és 8 puszta telket számíthatott (HOLUB, 183.) most már feleannyit sem!

A birtokos főúri családon belüli ellenségeskedésnek egyik — nemsokkal korábbi! — esete ismert: 1388 februárjában rendelt el Zsigmond király vizsgálatot az itt szereplő Lendvai (Bánffy) család Miklós fia hatalmaskodása miatt. Csernus zalai faluban a János bán falurészében álló két jobbágházat (domos ac curias... jobagionum) felégetve a két jobbágyot saját birtokrájára, a falu másik részére erőszakkal átvitette (MÁLYUSZ 1951, 437. sz.). Ez lehetett a nyereszkedés leggyorsabb módja a birtokos részéről, de a gazdálkodás békés menetét, a falu életét súlyosan megzavarta.

Nem ismerjük Szentmihály életének kezdeti szakaszát, de feltehetjük, hogy a XIII. sz.-i telepítéskor 10—12 háznéppel számoltak és gyarapodásában is hitték, hiszen templomot építettek. A fellendülést azonban *a falu szűk határa, földajzi helyzete* — más irtásfalvakhoz hasonlóan — hosszú távon nem engedte meg. A családok gyarapodása során inkább a meglevő külső- és belsőtelkek osztódása következett — a legszegényebbek át is költözhetek más faluba — s így a családok száma a XIV. sz. közepén sem haladhatta meg a kezdetit. A továbbiak során erőteljesen pusztulásnak indult, 1389-ben már csak 5 család adózik. A keleti házsorban egy féltelek (de negyedrészen puszta) és egy negyedtelek kerül csak összeírásra. A nyugati línea egy negyed pusztatelekekkel szerepel, majd az Aszivágy falu felé egy féltelken két

család is lakik. Végül a K-felé fekvő féltelkek (negyedrészen ez is puszta) jobbágycsaládjá követeztek.²¹ Úgy véljük, a XIV. században az ÉK-felé vivő mélyút másik oldalán is megtelepedtek, bár itt már hosszú külső telek kialakítására nem volt mód. (Így egy igazi második házsor nem jöhetett létre.) Talán e féltelkek szántóföldjének nyomát fedezte fel Nováki abban az ÉK—DNY-i irányú földteraszban, amely már térképünkön kívül esik az É és ÉK-felé vezető mélyutak közt. Végül az összeírásban utolsóként említett féltelkek szerintem ugyancsak a K-i linea folytatásában volt (talán a későbbi 9. vagy 10. ház), de közből már ekkor is olyan nagy szakasz volt üres — mégpedig régtől fogva, hisz pusztatelekként sem vették számba őket! —, hogy a linea: házsor megjelölést nem használták. (Nováki megfigyelése szerint itt ismét egy ÉK-i irányú terasz kezdődik, lásd cikkét.)

A XV. század folyamán, talán főleg végén nyerhette vissza a falu régi lélekszámát néhány generáción keresztül, de nem sokáig. Az 1524. évi összeírásakor ugyanis Szentmihály, ugyanúgy mint Várfulde, Aszivágy (Szilvágy?) kisszámú jobbágyfal, földnélküli zsellérrel, pusztatelekkel szerepel már. Újrakezdődött — folytatódott — a régi történet, bármilyen szívósan ragaszkodtak is az itt élők falujukhoz. Úgy véljük, az 1509. évi pestisjárvány, melynek zalai és somogyi pusztításáról szólnak adatok (20—60%-os elnéptelenedés — SZABÓ I. 1966, 173.) lehetett a végső ok e falvaknál is.

A falu pusztulása

A falu elpusztulásának, felhagyásának pontos évét nem ismerjük, erre a feltárás sem adott biztos támpontot, de az írásos említésekből sem derül ki. 1531 és 1559 között nevét ugyan többször is említik (1531, 1548, 1552) — mindvégig a Bánffy család birtoka — de a dica jegyzékekben a szomszédos kis falvakkal együtt szerepeltetik („Bwnya, Zenthmyhal, Bwnnyaszwyagh, Dyczche” 1548: — összesen 7 1/2 porta, 1/2 judex, 3 deserta, 3 nova domus, 33 pauper. „Bwnya, Azzyag, Zenthmyhal” 1531: Bánffy Antal 15 porta, pauper 5, deserta 4.). Ezekben az években tehát az itteni falvak már annyira kipusztultak, hogy csak összesítve volt valamelyes értékük, lakosaik közt egyre több a teljesen elszegényedett, s vannak elpusztult, de még számbavett házak is. (Az 1548-ban, majd 1552-ben összeírt 3, illetve 2 új ház bizonyosan valamelyik nagyobb falu lakóinak próbálkozása új élet teremtésére.) A legutolsó adat, amely Szentmihály életét még jelzi, de mutatja, hogy pusztulásának folyamata már erősen előrehaladott állapotban van, 1524-ből említi a Bánffy birtokok közt: „Zenthmyhal villa” sessio media 2, ebből 1 deserta; inquilinus 1.²² (Ez valószínűleg csak a falu fele.)

Az egykori erdőségek területén létrehozott irtásfalvak elpusztulását, elnéptelenedését azonban nem szabad teljes egészében az erőszakos külső hatások (pestis, háborús feldúlás) eredményének tekinteni. Ez csak a végső lökést jelentette, olyanfokú elszegényedést és létbizonytalanságot, amit nehezen lehetett túlélni. Az újrakezdsnek hosszabb távon nem csak a további háborús események jelentettek gátat, de a falu eredeti nehézségei is. A középeurópai irtásfalvak történeti vizsgálata már rámutatott, hogy maga a kedvezőtlen földrajzi helyzet, a kedvezőtlen talajviszonyok (az erdő helyén a vékony termőtalaj), a föld kimerülése is hozzájárult. Az ilyen falvak gazdasági helyzete fokozatosan romlott — s gyakran nem is rendelkeztek elegendő szántófölddel. Thüringia területén Weimar körzetében 1350—1550 között a települések 1/3-a teljesen vagy részben puszta, s ezek nagy része a későközépkori irtásfalvak kategóriájába tartozott.²³ A morva felföld területén található puszta-falvak nagy részénél egykori szántóföldjeik helyén ma erdők vannak. Az itteni falvaknál 40%-os pusztásodást lehet kimutatni, s a középkori erdőségek területe az újkorban (többször csak a legutóbbi 150 év során) 33%-al növekedett.²⁴ Ezt csak az magyarázhatja, hogy itt az erdők ismét visszafoglalták eredeti kiterjedésüket a földek felhagyása (a XV. sz.-ban és a XVI. sz. első felében) után. Ennek a folyamatnak tanúi a nálunk megismert példák is a Dunántúlon. Hogy Szentmihály és környező falvak jó része nem tudta átvészelni a török hódítás idejét, annak ilyen belső adottságok is okai lehettek.²⁵ (10. kép.)

Összefoglalás

Az ásatás korlátozott terjedelme és a rossz megfigyelési körülmények miatt kevesebb információt kaptunk a faluról, mint szeretettük volna. Mégis sikerült néhány fontos megállapításra jutnunk. Előszörban a falualaprajzot, telekformákat és az építkezés néhány jellegzetességét deríthettük fel. A falu típusa: egysoros erdőtelkes falu, annak talán legkisebb változatában: egyetlen rendben sorakozó házak (linea) mögötti csatlakozó földekkel. Földrajzi helye és történelmi körülményei fejlődését alig segítették, végül pusztulását okozták. Korábban nyitott kérdés volt, most támpontokat kaptunk alapításának korára is. Az 1. és 9. házak leletei szerint ez a XIII. század, valószínűleg második fele. Alátámasztja ezt a templom formája és az a jellegzetesség is, hogy a falu nevét ennek védszentjéről kapta.²⁶ Ezek a XIII. századtól kezdve divatos megoldások.

Bár teljes házalaprajzot nem ismerünk, látható, hogy az agyagkemencés, fából épült füstőház határozza meg a falu építkezési módját. Korábban,

a sarvalyi középkori házak típusának meghatározása során leszögeztük, hogy azok a *nyugati magyar ház* fejlődési rendjének első évszázadaiban másfajta építési módot követtek, mint azt addig a népi építészet kutatása (Bátky Zs., Tóth J. 1933—1975 között) — késői példákból visszafelé következtetve — feltételezték.²⁷ Kétféle fejlődési sort állítottunk fel (pincés házak, kamrás házak: HOLL 1979, 47—49.). Mindkettőnél a pitvar kialakítása viszonylag ritka és akkor is csak a fejlődési sor végén található, de sosem alakul konyhává (HOLL 1979, 14. kép). A füstőház kemencéjének száját egyik esetben sem fordítják el a pitvar-konyha felé, a régi megoldást mindvégig megőrzik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kályhaskemence-kályha használata ettől a háztípustól hosszú ideig idegen. Bár Szentmihály házainak pontos beosztását nem ismerjük, az kiderült, hogy itt is a *kemencés füstőház* volt az általános (a kemencés helyiség gyakran az elülső, néha — talán későbbi fejlődési megoldásként: 9—10 ház — hátra kerül); a kemence száját itt sem fordították el 90°-kal, tehát füsttelenített szoba nem alakul ki. Csak egyetlen házban állítottak kályhaszemekből és díszített csempékből rakott kályhát, s nem véletlen, hogy ez a falu első háza! Lakhatott itt a falusi bíró, vagy a pap (?), mindenképpen vezető em-

ber, s egyben a különböző ügyekben itt megfordulók vendéglátója. (A kályha leírását lásd az I. részben.) A XV. sz. második felében megépített kályha szája a szoba belseje felé nyílt, tehát *belső fűtésű* volt. Ez a megoldás az első példa az inkább csak a XIX. századból ismert és ritkábban használt elrendezésből. (Az általánosan követett megoldás a kályhák esetében ugyanis az volt, hogy tüzelésüket egy másik helyiségből, vagy a folyosó felől végezték: így a füstöt a szobától távol tartották. A szoba belseje felé nyíló tüztér esetében már mindenképpen szükség van egy kályha-ajtóra, valamint a tüzelőtérből a fal felé vezető füstelvezető-csőre.) — Egyre inkább úgy látjuk, a kályhaskemence használata a nyugati magyar háztípusnál a XV. sz. végén is kivételes, feudális-polgári hatás, mely csak a falu egy-egy rangosabb lakójánál tűnt fel — itt például az I. házban. Kivitelezésében, díszítésében ugyanakkor a népművészeti elemek már megjelennek (lásd I. rész, 7—12. képe).

Szentmihály a telepített erdőtelkes falu szerkezetét mindvégig megőrizte, nehéz sorsát külső (társadalmi, politikai, elemi hatások) és belső okok (gazdasági adottságok) irányították. Története az ilyen kis települések jellegzetes példája helyi, de középeurópai értelemben is.

Jegyzetek:

- ¹ HOLL I., A középkori Szentmihály falu ásatása I. Az I. ház és kályhája. Zalai Múzeum 1 (1987) 161—177.
- ² Az ásatási megfigyelést Tamási Judit és Takács Miklós végezték.
- ³ Kocsánytalan tölgy — *Quercus petraea*. Dr. Babos Károly meghatározása. A 4. házból és a 9. ház 2. sz. cölöplyukából.
- ⁴ Kassai M. Katalin (M. Mezőgazdasági Múzeum) meghatározása.
- ⁵ A későközépkori kések több típusának meghatározását adtam a mesterjegyek azonosítási lehetőségeivel: HOLL—PARÁDI 1982, 71—75.
- ⁶ Az állatsontanyag feltűnő hiánya volt jellemző Kalicz N. közlése szerint több őskori ásatásnál is, melyet Zala megyében végzett (Kustánszeg, Nagykanizsa-Sánc, Becsehely 1. lh., Letenye—Szt. Kereszt).
- ⁷ HANULIAK, M—ZABOJNIK, J., Studijné Zvesti AUSAV 19 (1981) 55—65.
- ⁸ XIII. sz.-i leletanyagban: MIKLÓS ZS., ArchÉrt. 108 (1981) 247.
- ⁹ A hazai vasból kovácsolt dorombok inkább hosszúkás és keskeny formájúak, ilyen rövid-szélesebb forma a budai királyi palotából került elő. (Közöletlen.)
- ¹⁰ A későközépkori ollók típusairól: HOLL—PARÁDI 1982, 62—65. E típusból Sarvalyról 10 db-ot közöltem, megemlítve távolabbi analógiáikat. Formájuk nagyfokú egyezése mutatja, hogy nagy mennyiségben készített kereskedelmi áruk, széles körű piaccal. A jobb állapotban megmaradt darabokon mesterjegy van.
- ¹¹ Csak a 9. háznál lehetett cölöplyukakat találni. Ezek közül az 1. a ház hossz tengelyében van, a 3—4. pedig az egyik korábbi házhoz tartozik. Sorban egymás mellett csak a kemencével szembeni alapárok és cölöplyukai sorakoznak, de ez csak egy 3 m-es szakasz. Ez nem elegendő egy teljes egészében cölöpfalass felépítésű ház szerkezetéhez. Inkább úgy tűnik, olyan talpasházak álltak itt, melyeknél ágasfás alátámasztású szelemenes szerkezetű tetőszék volt. (Lásd az 1. és 2. cölöplyukat.) Ilyen talpasház estében is használtak — bár esetünkben kivételes. Sarvaly faluban is csak egy háznál volt ágasfa helye kimutatható, a 17. ház 3. helyisége mellett. (Feltételeztük, hogy ez a konyha két válaszfalának gyengébb statikai megoldásából adódott: tapasztott sövényfal. HOLL 1979, 41.)
- ¹² Tölgyfa-talpgerendás ház gyakran 100 évet is megél! — Házak átépítése azonos helyen: Csepely, udvarház, XIII. sz.—XVI. sz. közepe. KOVALOVSKI J., Ásatások Csepelyen. VMMK 8 (1969) 241—244. — Turkeve—Móric: 4—4. a—c. házak, négyzseri átépítés. MÉR I., ArchÉrt. 81 (1954) 143. — Alsóausztria, Gang: egysoros, szalagtelkes falu a XII. sz.-tól a XVI. sz. elejéig; kezdetben cölöpvázaz házak, később agyagfalú ház azonos helyen. FELGENHAUER, F.—FELGENHAUER—SCHMIEDT, S., Die Wüstung Gang... Archaeologia Austriaca 10 (1969) 25—67.
- ¹³ Számos esetet ismerünk, amikor az elpusztult falu leletanyagából leginkább csak az utolsó évszázad, főleg az utolsó évtizedek tárgyi anyagából kerül elő lelet. Oka az, hogy még a cserép is — minden tartóssága ellenére — megsemmisül, szétfagy, széttagosítják a helybenlakás során. Pd. Sarvaly esetében

is csak két XIII. sz.-végi fazék (de pincéből!) került elő; a jelentős mennyiségű vasleletből 4 sarkantyütöredék, a 13 sarlóból csupán egy töredék keltezhető a XIV. sz.-ra. Pedig a XIII. sz. végétől már a végleges helyét foglalta el a falu. — Az előzőkben említett alsóausztriai faluból is csak az utolsó periódusból került elő jelentősebb mennyiségű kerámia.

¹⁴ Jó érzékkel feltételezi ezt a parasztság történetének kutatója is: „A további ásatások valószínűleg be fogják bizonyítani, hogy a XIII. században... a faház kezdett előlépni jellemző háztípusnak.” SZABÓ I., A középkori magyar falu. (Bp. 1969) 33.

¹⁵ A XV. században országszerte mutatkozó elhagyott, pusztá telkekről (sessio vacua, s. praedialis), számarányukról egyes falvakban (20—33—60%) SZABÓ I., Jobbágyságok — parasztsók. (Bp. 1976) 169—187. Okait az oppidumok felszívó hatásával magyarázza, ahol a jobbágyságok szolgáltatási terhei kisebbek voltak. Részben a XV. sz.-i pestisjárványok is közrejátszottak.

¹⁶ Morvaországban a feltárt falvaknál 16—18—28—36 m, Alsóausztriában kb. 20 m szélességű szántók. Ötveny (Győr-Sopron m.) egyutcás falujában 1856-ban a beltelkek átlag 20 m szélesek voltak Mendöl térképe szerint.

¹⁷ A rendezett, tervszerű falukép kialakulásának régészeti bizonyítékairól: HOLL I., Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. MittArchInst. 14 (1985) 243—249., 339—342.

¹⁸ MÁLYUSZ 1951, 104—114. 944. sz. A felosztás már 3-án megkezdődött és 7-én fejeződött be, három oklevelet töltve meg. Az elsőben szereplő Szentmihály egy másik falu! (I. m. 97. o.) — Nem ismerjük, milyen ok miatt volt szükség 8 év múltán új osztókódásra (már 1381-ben is osztottak). Talán a Mária királynő uralkodása alatti zavaros idők jobban kedvezve a földesúri önkény erőszakos cselekedeteinek: jobbágyköltötetésnek, házak feldúlásának, megváltozott a régi helyzet? Tény, hogy 1389-ben is pánasszal éltek István bán fiai, hogy rokonuk számos zalai birtokon erőszakoskodott. Az ekkor leírt, jobbágyok kárára történt cselekmények valamennyi fajtáját megismerjük itt (állatok elhajtása, borok elvitele, gabonájuk elrablása, pénzüik elvitele, elköltötetés, ház lerombolása): MÁLYUSZ 1951, 1121. sz.

¹⁹ SZABÓ I. 1969, 137—139, ez évben az alsóindvai uradalom falvainak 70%-a utcás falu a leírások szerint.

²⁰ SZABÓ I. 1969, 17—18, szerint a féltelek mint átlag a XV—XVI. sz. fordulóján mutatható ki, kisebb részt negyedtelkes jobbágyokkal. Ez 10—15, illetve 7 1/2—10 hold szántót jelentett. — Itt viszont az ilyen elaprózódás már a XIV. sz. végén általános. E sűrűn telepített falvaknál kicsi lehetett a művelhető határ, a lakosság szaporodása a telek osztódását hozta magával, korábban mint máshol. — Hatásmaskodások és pusztásodás: SZABÓ I. 1966, 159—164.

²¹ MÁLYUSZ 1951, 109.: „...villam Zentmihal taliter dividissent, quod incipiendo in linea orientali in medio ad meridiem fundi, in quibus nunc Andreas filius Sebastiani cum quartali deserto medius, item Petrus sponsus sacerdotis quartale, item in linea occidentali quartale desertum prescriptis magistris Nicolao et Ladislao, item a parte ville Azyuagh in fine ab aquilone fundi, in quibus nunc Thomas filius Iohannis litterati et Georgius medius, item ab oriente in fine Demetrius cum quartali deserto medius annotato Iohanni bano provenissent.” — A felosztás kezdődik a K-i házsoron közepén a D-i telektől (pontosabban kifejezve: a falu közepén végighaladó K-i házsor — más falvaknál néha még kiírták „in medio ville”), ez negyedrészen pusztá féltelek; a következő negyedtelken Péter, a pap veje; az egykor itt húzódó házsor folytatása ekkor már hiányzott, de a köztudatban élt, hisz lineát mondanak, pedig csak két telket laknak.

A Ny-i lineát csak egy pusztá negyedtelek képviseli, majd az Azyuagh (Szilvágy?) felé eső É-i féltelek következik János deák Tamás fia és György birtokában; végül a K-i féltelek fekszik.

A sponsus: vő — nem okvetlenül vér szerinti rokonság alapján. Lásd: Érszegi G., Sponsus. Mályusz-Emlékkönyv. (Bp. 1984) 97—106. — Jankovich D. segítségét itt is köszönöm.

²² 1524: O. L. — D. L. 37006. — A további említett adatok az O. Levéltár, Dica Zala 2. kötet Fol. 280; II. 26; 2. köt. Fol. 558. Valamennyit Vándor L. szíveségének köszönöm. — A legutolsó adat Bánffy László főispán hatalmaskodásáról szól 1559-ben, midőn 21 falujának jobbágysai vesznek ebben részt. Úgy véljük, ezúttal már csak hagyományos birtokfelsorolás történt a lehetséges szereplők körének jelzésével. — Ha a szomszédos pusztafalvak leleteit felkutatják, úgy tisztában megrajzolható lesz a pusztulás-továbbélés menete.

²³ FUHRMANN, W.—HÄUSE, G., Wüstungs- und Flurnamen. Alt-Thüringen 10 (1969) 256—269.

²⁴ ČERNÝ, E., In: Archaeologia Historica 7 (1982) 253—264; 8 (1983) 423—431. NEKUDA, V., In: ZAM 1 (1973) 34.

²⁵ A pusztásodás okainak összetettségéről SZABÓ I. említett munkáin kívül: FEIGL, H., Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich. Symposium 1982. (Wien 1983) 41.

²⁶ SZABÓ I. 1966. 137.

²⁷ E fejlődési sorok alaprajzi rendszerei: HOLL 1979, 12—13. kép, utoljára TÓTH I., Az Őrségnek népi építészete. (Bp. 1975) — Az új néprajzi irodalom már eltér e fejlődési képtől, hangsúlyozza, hogy: „...itt maradtak a lakószobák legtovább füsttelenítés nélküliek... fejlődése során talán a XVI. sz. végétől külső fűtésű kályhás szobával egészítették ki. A kályhák beépítése után sem fordítottak gondot... a konyhahelyiségek füsttelenítésére. „FILEP A., In: Magyar Néprajzi Lexikon. IV. k. (Bp. 1981) 71—75., „nyugati háztípus”.

Irodalom:

HOLL 1979	HOLL I., Sarvaly középkori lakóházai. ArchÉrt. 106. (1979) 33—51.	MÁLYUSZ 1951	MÁLYUSZ E., Zsigmondkori oklevéltár. I. (Bp. 1951)
HOLL—PARÁDI 1982	HOLL I.—PARÁDI N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Bp. 1982)	SZABÓ I. 1966	SZABÓ I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. (Bp. 1966)
HOLUB	HOLUB J., Zala megye története. (Kézirat.) III. k.	SZABÓ I. 1969	SZABÓ I., A középkori magyar falu. (Bp. 1969)

Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes

Die Ergebnisse der Ausgrabung im Dorf Szentmihály haben (entgegen den schlechten Beobachtungsmöglichkeiten) mehrere wichtige Fragen geklärt. Mit Hilfe des Grundrisses der Kirche (s. Artikel von N. Parádi) und zwei Funden (1. Haus: Hufeisen, 9. Haus: Keramik), ist es in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts zu datieren. (Die erste schriftliche Erwähnung ist von 1310 bekannt.) Der Aufbau der Siedlung und die geregelte Anordnung der sich an die Häuser anschliessenden Ackerparzellen zeigt, dass es sich um ein Waldhufendorf entlang einer einzigen Strasse handelt. Die Häuseranzahl mag zwischen zehn und zwölf gelegen haben und war in mehreren Perioden noch geringer. Die Häuser befanden sich am Anfang des Grundstückes und waren senkrecht zur Strasse angeordnet. Ihrer Konstruktion nach sind sie oberirdische Holzhäuser in Blockbauweise, in einigen Fällen Schwellbalken mit geflochtener Wand mit Lehmewurf. Wegen der geringen Oberflächenspuren konnten wir den gesamten Grundriss nicht feststellen. Mit Ausnahme des 1. Hauses (in welchem sich ein Ofen aus Ofenkacheln befand, s. 1. Teil¹) standen in allen anderen Lehmöfen. Dem Typ nach gehört es bei volkswissenschaftlicher Einteilung in die Gruppe des „westungarischen Hauses“ (Rauchhaus: mit Rauchstubenlösung²⁷). Das Fundmaterial datiert in die Zeit zwischen der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts und dem Anfang des XVI. Jahrhunderts. Der Holzkohle und den gebrannten Samenfundens zufolge war das Baumaterial Eiche und die angebauten Pflanzen: Kichererbse (*Lathyrus cicera*), Linse (*Lens culinaris*), Weizen (*Triticum aestivum*), Gerste (*Hordeum distichon*) und Roggen (*Secale cereale*). Durch die Bodenzusammensetzung haben wir keine Funde an Tierknochen.

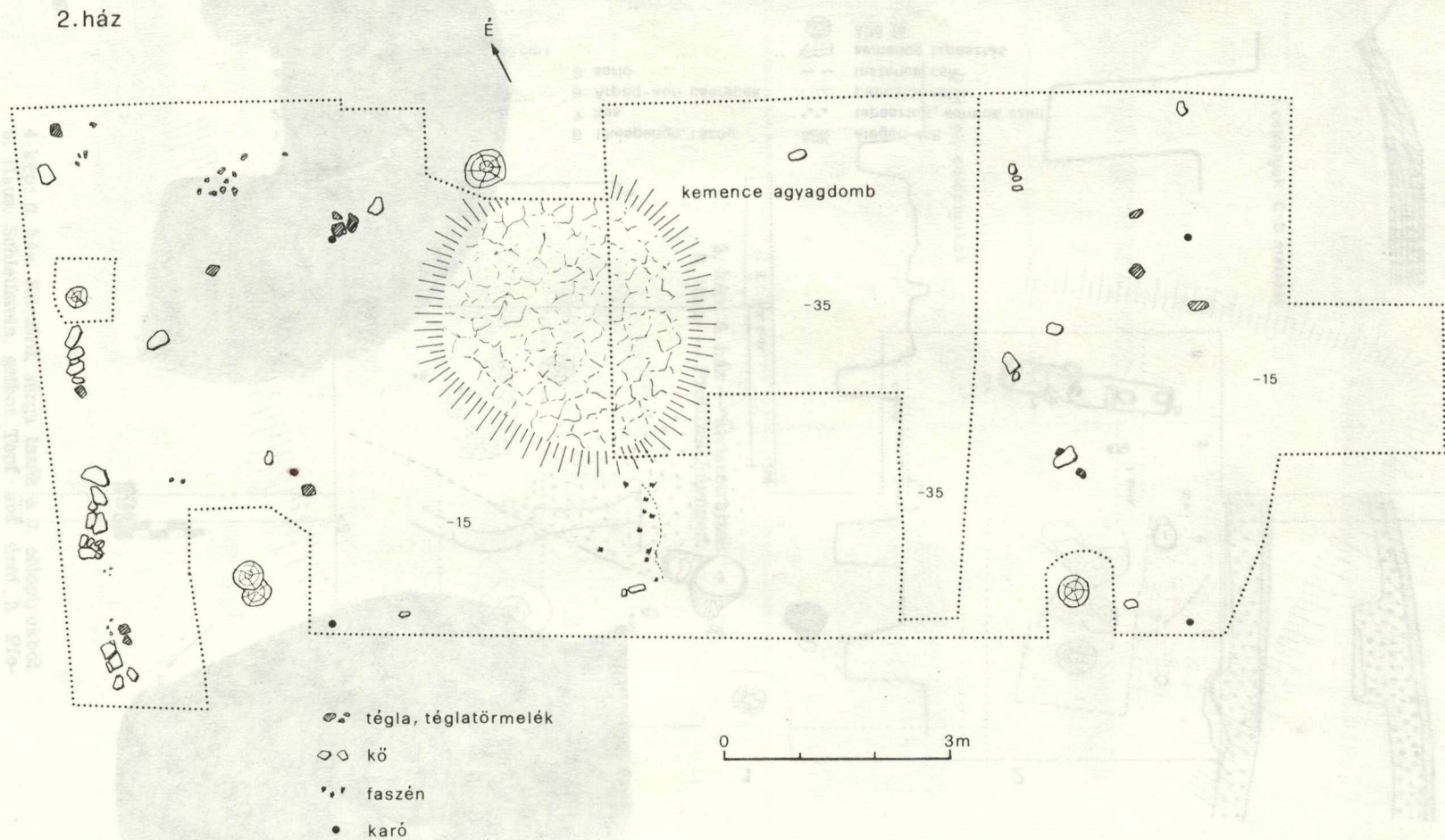
Von den geringen historischen Quellen haben wir die Daten der Urkunde über die Grundbesitzaufteilung von 1389 analysiert²⁴. Unter den zahlreichen, angeführten Dörfern befinden sich auch Szentmihály und einige Nachbardörfer. Es fällt auf, dass darin schon dann die wüsten Gehöfte zusammengeschrieben

wurden, somit ist die partielle Wüstung in den Dörfern schon aufzeigbar. Grund können Fehden und Willkür zwischen den Angehörigen der feudalen Grundbesitzerfamilien gewesen sein. Davon zeugen schriftliche Quellen zwischen den zwei Familienzweigen. Die politische Situation Ende des XIV. Jahrhunderts bevorzugte besonders solche Handlungen (zwangsweise Umsiedlung von Leibeigenen, das Abbrennen ihrer Häuser usw.). Das Dorf Szentmihály hatte zu dieser Zeit nur vier bewohnte Gehöfte (mit insgesamt fünf Familien) und ein wüstes Gehöft. Die Verarmung zeigt sich daran, dass die Grösse des Gehöftes in drei Fällen einem Halbgehöft und in zwei Fällen einem Viertelgehöft entsprach. Diese Erscheinung ist damit zu erklären, dass die Kulturfläche der kleinen Rodungsdörfer sehr gering war, so dass die sich vergrössernden Familien schon früh gezwungen waren, ihre innere und äussere Flur aufzuteilen. In Landesrelation werden solche kleinen Gehöfte erst im darauf folgenden Jahrhundert allgemein.²⁰

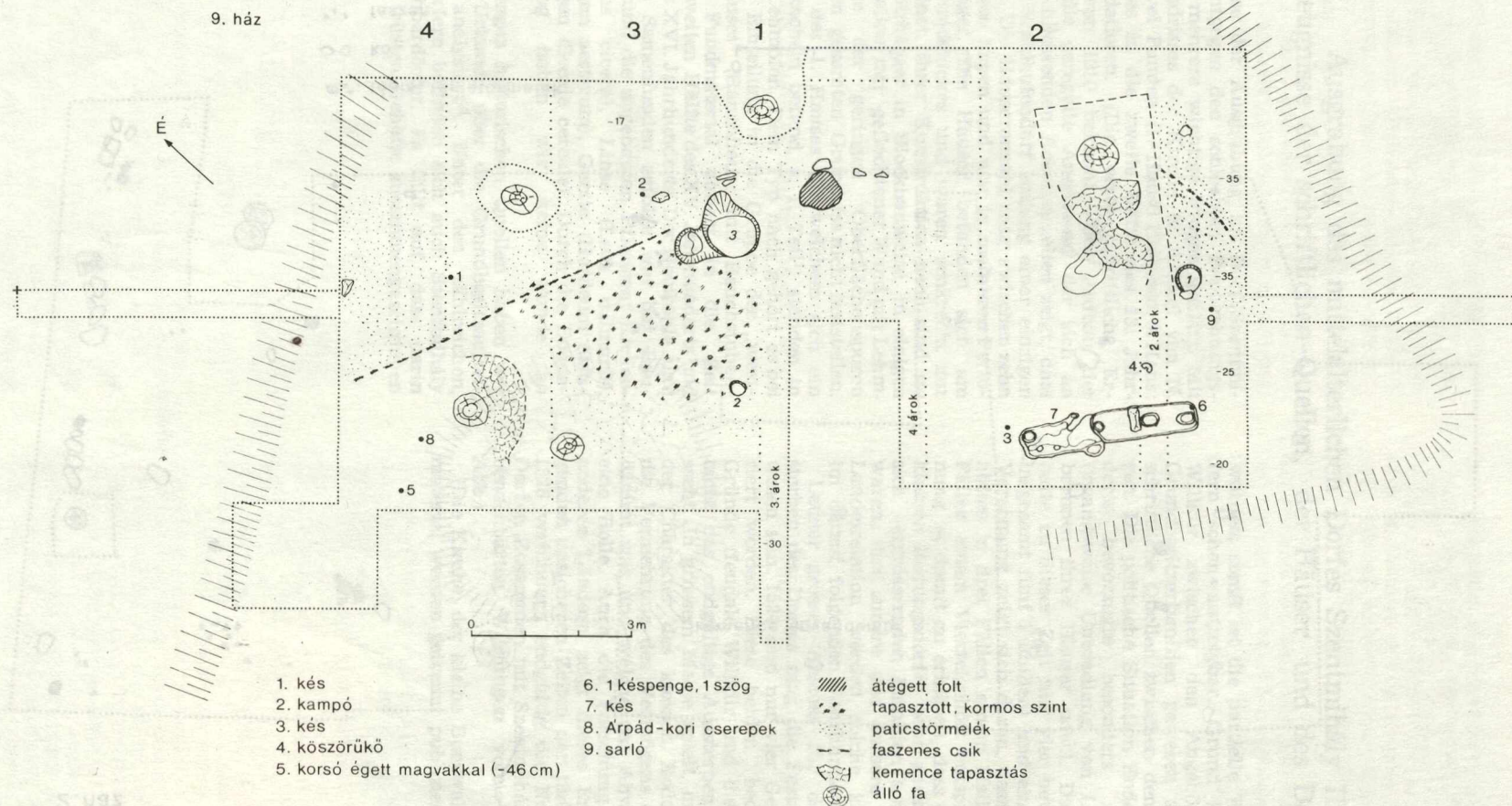
Letzter grosser Anstoss für das endgültige Aussterben des Dorfes mag die Pestseuche von 1509 gewesen sein. 1524 sind nur vier Gehöfte (*sessio*) registriert worden. Diese beiden bedeutenden äusseren Gründe (feudale Willkür und die Pest) allein hätten nicht das endgültige Aussterben des Dorfes verursacht. In grossem Masse spielt, unserer Meinung nach, der Charakter des kleinen Rodungsdorfes, wodurch die Vermehrung des Vermögens der Leibeigenen gedämmt war und welche das Abwandern verursachte, eine Rolle. Auch die Forschung der Wüstungen in anderen Ländern zeigt dieses Ergebnis.²³⁻²⁵ Die folgenden unsicheren Zeiten der türkischen Kriege nach 1526 verhindern endgültig die Neubesiedlung solcher Dörfer. Zusammen mit Szentmihály wird ein Teil der benachbarten Wüstungen vom Wald bedeckt. (10. Abb.)

(Die Kirche, der kleine Burgwall und das Keramikmaterial werden getrennt publiziert.)

Holl I.

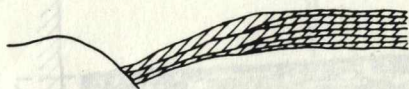

1. kép: A 2. ház alaprajzi maradványai.
 Überreste des Grundrisses des 2. Hauses.

2. kép: A 9. ház alaprajzi maradványai.
Überreste des Grundrisses des 9. Hauses.

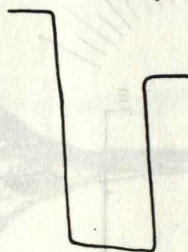
9. ház kemence A-B metszet

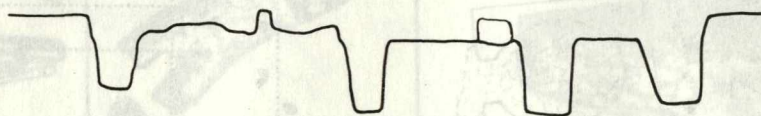
2. kutatóárok metszete

I. cölöplyuk C-D metszet

D-i fal, cölöplyukak

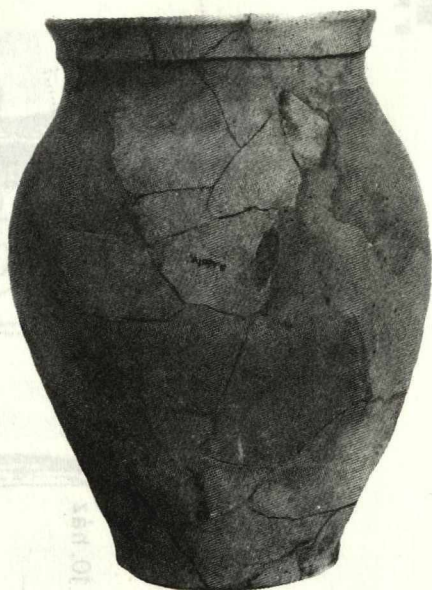

0 1m

3. kép: 9. ház — metszetrajzok.
9. Haus — Profilzeichnungen.

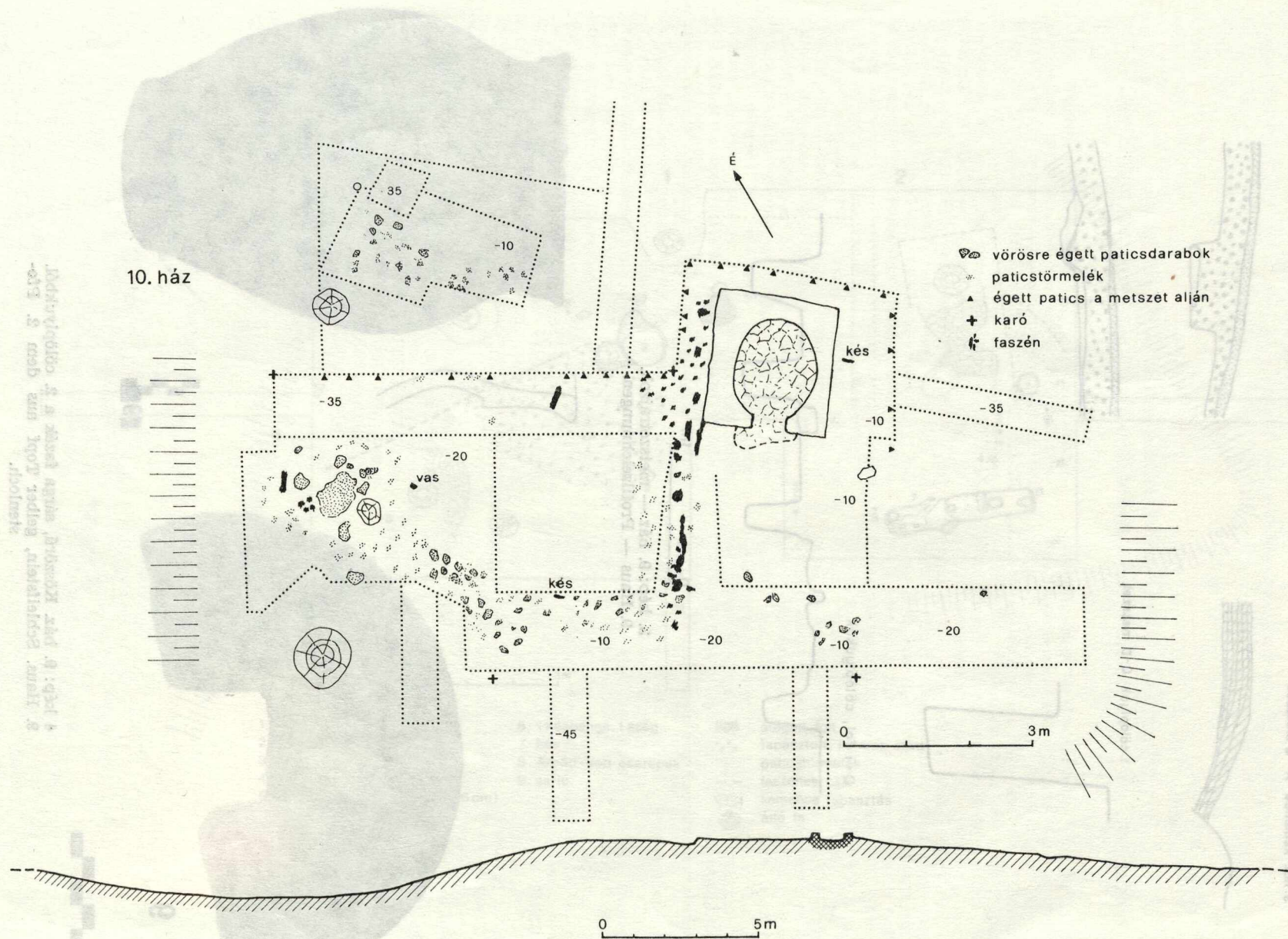

9

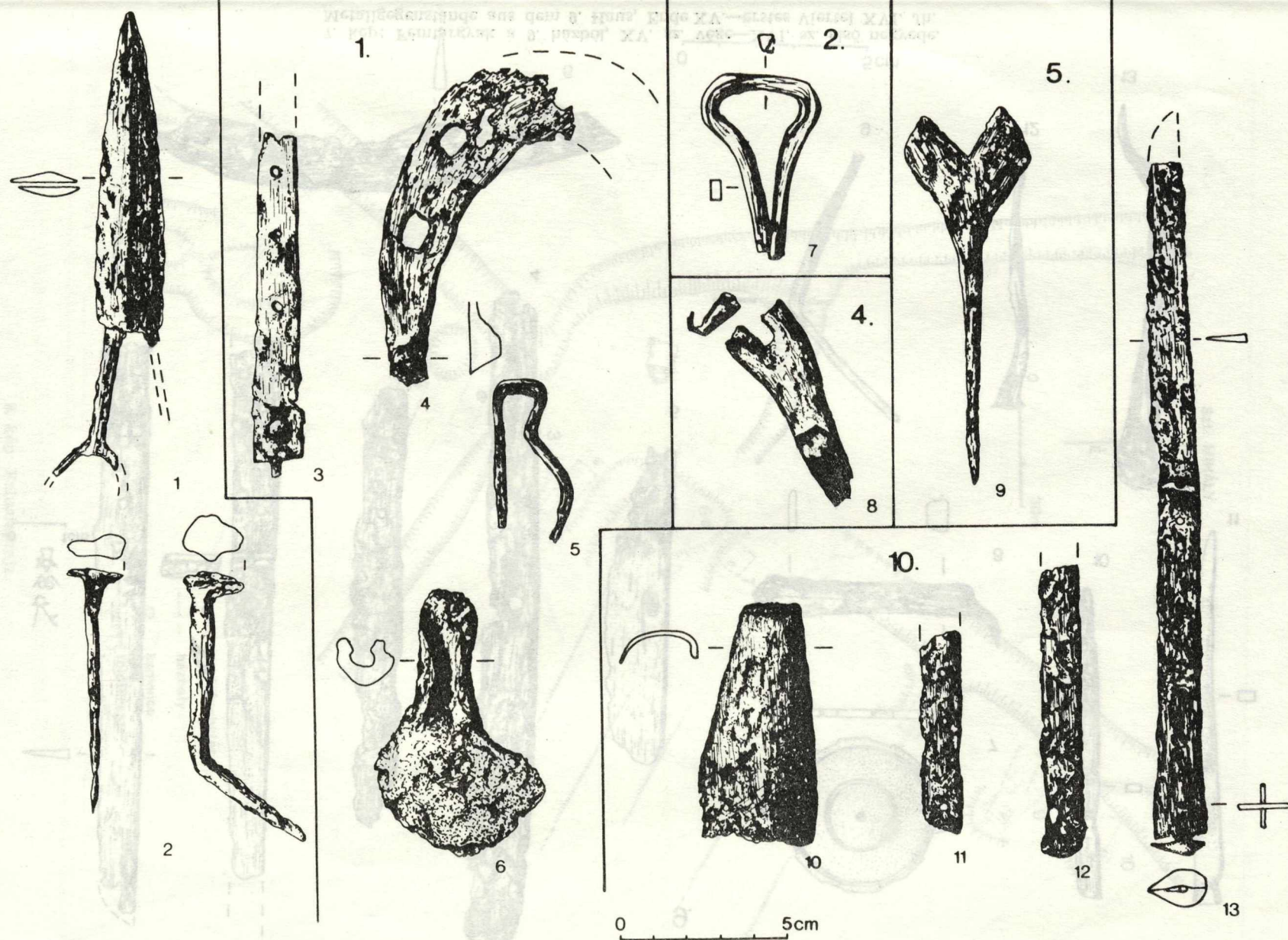

9

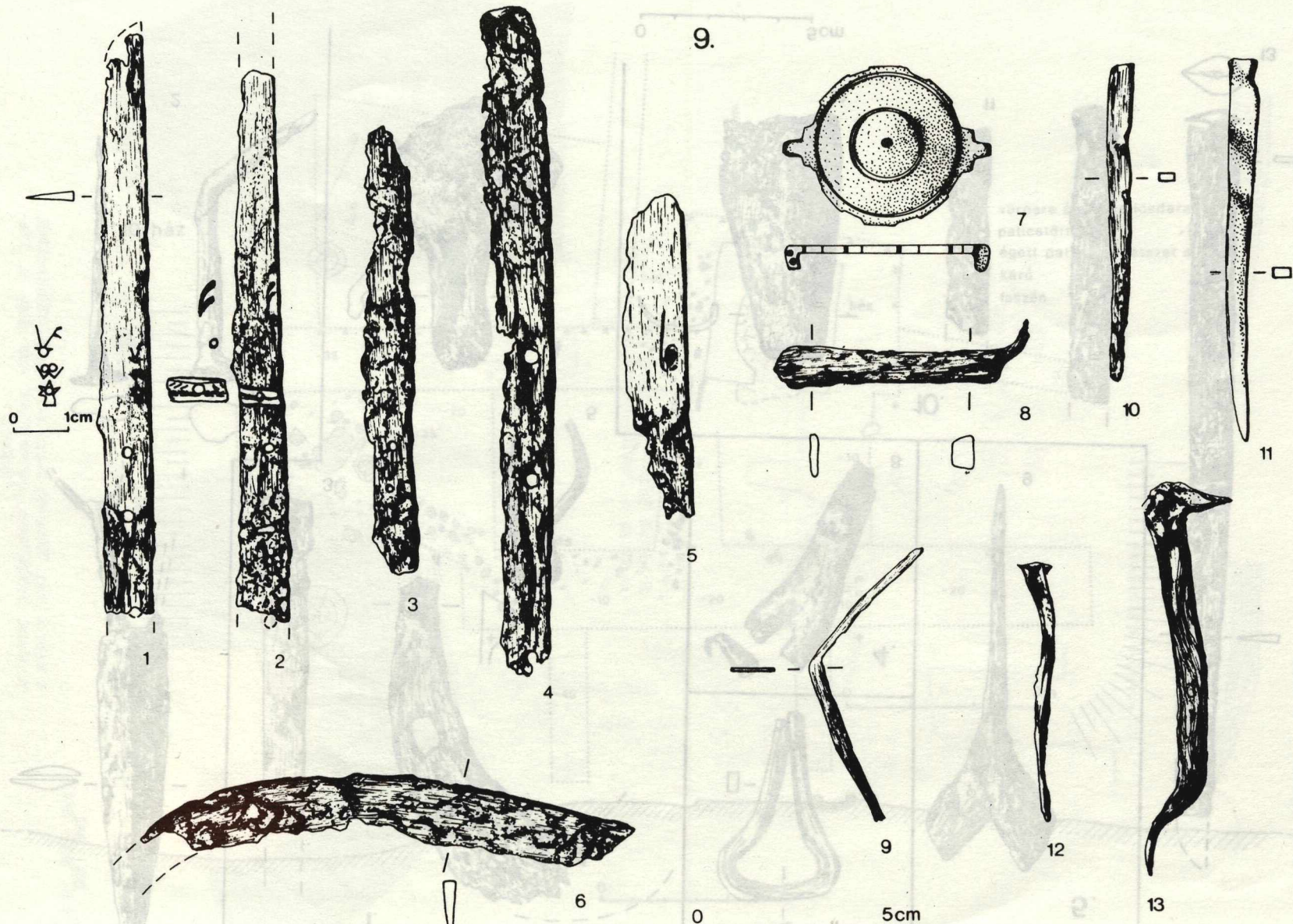
4 kép: 9. ház. Kőszörű, sárga fazék a 2. cölöplyukból.
9. Haus. Schleifstein, gelber Topf aus dem 2. Pfostenloch.

A színházról Hóll Imre íróval
 10. ház alaprajza
 1957. évi kiadás

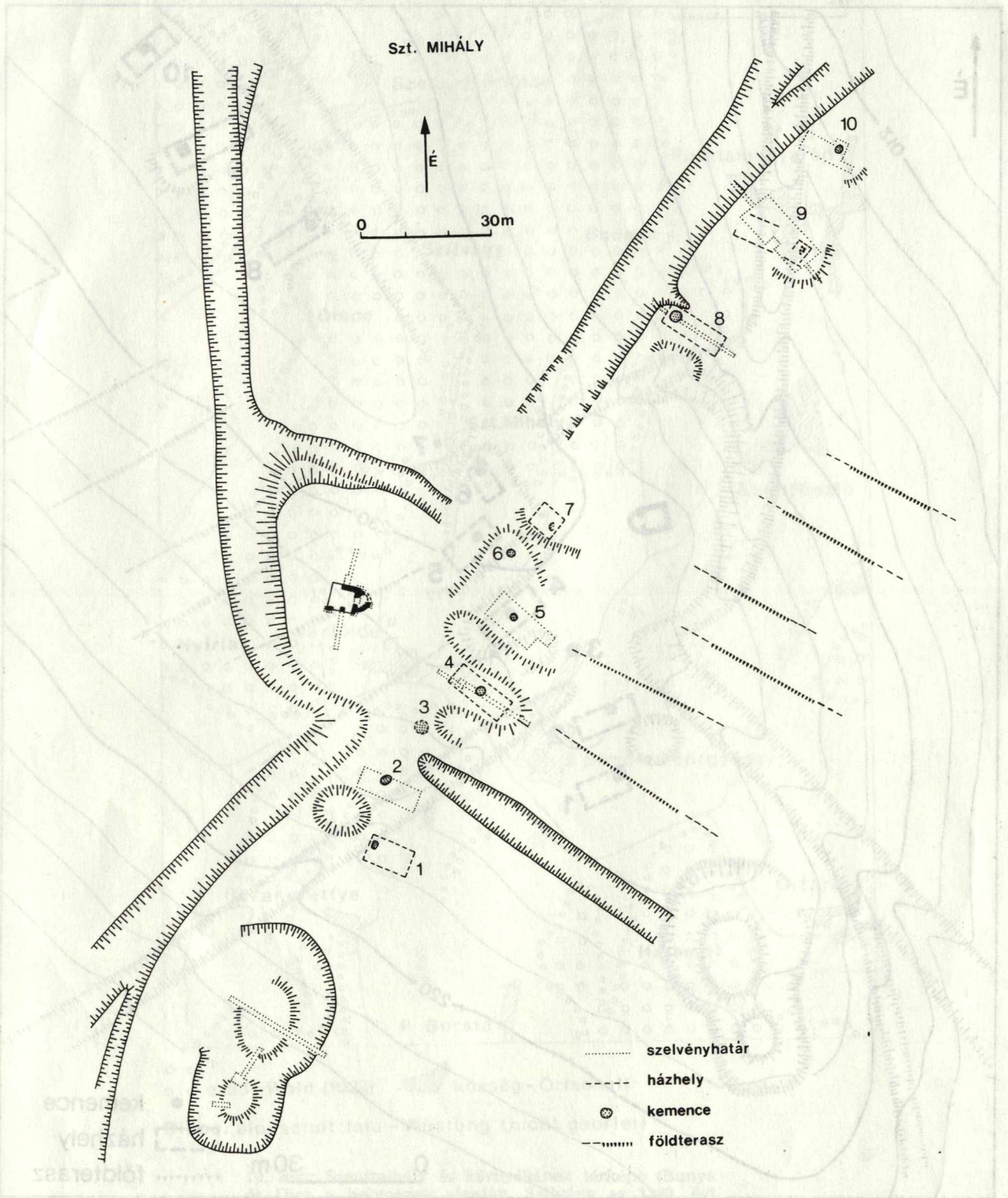

6. kép: Vasleletek a faluból.
Eisenfunde aus dem Dorf.

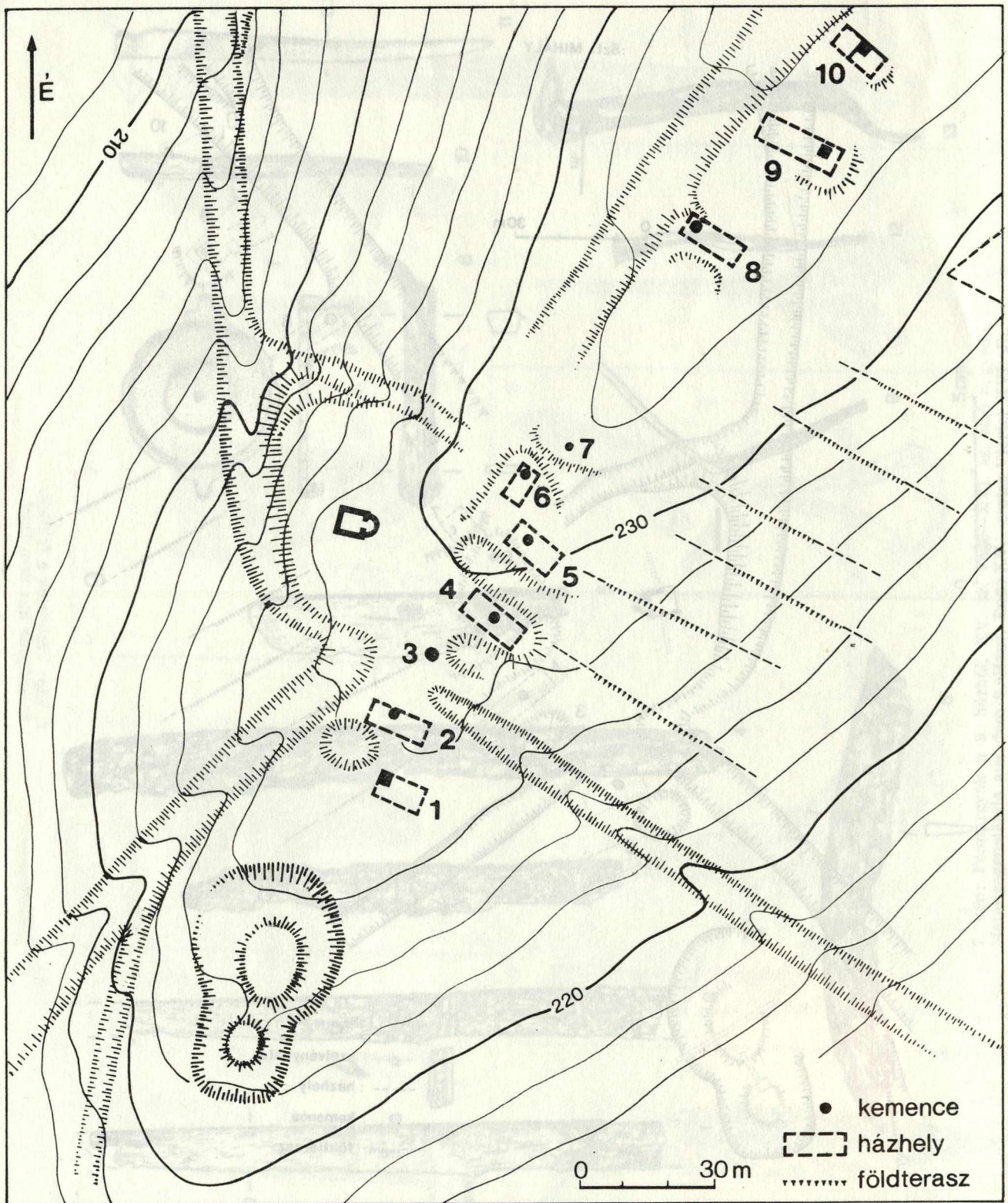

7. kép: Fém tárgyak a 9. házból, XV. sz. vége—XVI. sz. első negyede.
Metallgegenstände aus dem 9. Haus, Ende XV.—erstes Viertel XVI. Jh.

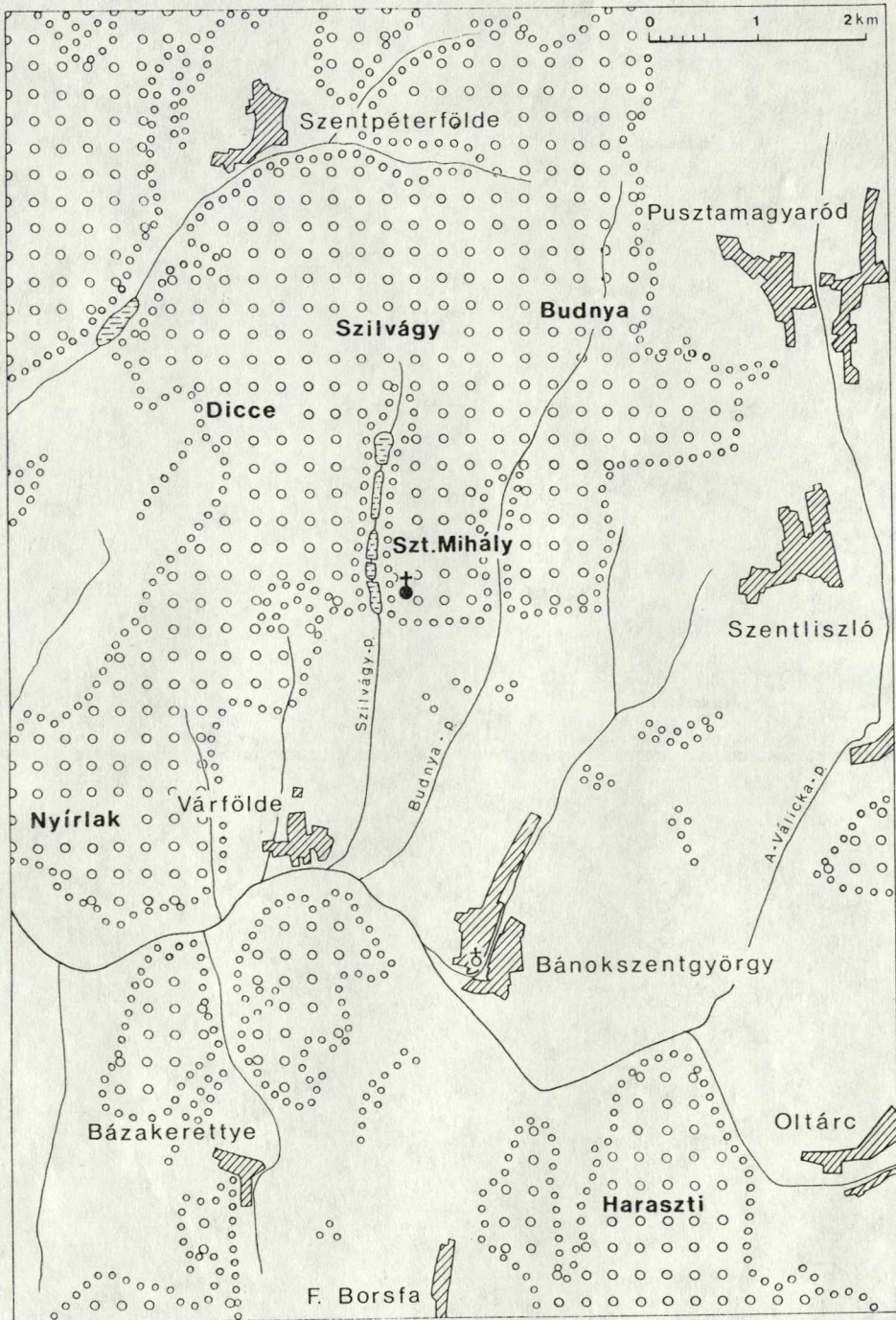

8. kép: Falualaprajz.
Dorfgrundriss.

9. kép: Szintvonalas helyszínrajz. (A XV. sz.-végi helyzet rekonstrukciója.)
 Lageplan (Zustandsrekonstruktion für das Ende des XV. Jh.)

o o erdő - Wald (1923)   község - Ortschaft

Dicce: elpusztult falu - Wüstung (nicht geortet)

10. kép: Szentmihály és környékének térképe (Bunya és Dice a helynevek alapján, Szilvagy az 1389. évi adatok szerint).

Landkarte von Szentmihály und Umgebung (Bunya und Dice aufgrund der Ortsnamen, Szilvagy nach den Daten von 1389).